

PREDAVANJA
LETO 1977-1978

PRVO PREDAVANJE

II. JANUARJA 1978

Splošne smernice predavanj: raziskava bio-oblasti. · Pet predlogov za analizo oblastnih mehanizmov. · Pravni sistem, disciplinski mehanizmi in varnostni dispozitivi. Dva primera: (a) kaznovanje tatvine; (b) zdravljenje gobavosti, kuge in črnih koz. · Splošne poteze varnostnih dispozitivov (I); prostori varnosti. · Primer mesta. · Trije primeri ureditve urbanega prostora v 16. in 17. stoletju: (a) La Métropolitée Alexandra Le Maîtra (1682); (b) mesto Richelieu; (c) Nantes.

Letos bi se rad lotil raziskovanja nečesa, kar sem kar tako, malo nedoločeno imenoval bio-oblast,¹ torej serije pojavov, ki se mi zdijo precej pomembni, in sicer gre za skupek mehanizmov, prek katerih to, kar v človeški vrsti tvori njene temeljne biološke poteze, vstopi v središče politike, politične strategije, splošne strategije oblasti. Drugače rečeno, spraševal se bom o tem, kako so družbe, moderne zahodne družbe od 18. stoletja naprej, obravnavale temeljno biološko dejstvo, da človeško bitje tvori neko človeško vrsto. To sem torej kar tako, okvirno imenoval bio-oblast. Če hočete, bom torej najprej podal nekaj propozicij,

¹ Glej Michel Foucault, »Družbo je treba braniti«: predavanja na Collège de France (1975–1976), prev. Ana Monika Habjan (Ljubljana: Studia humanitatis, 2015), 261 (»Za kaj gre v tej novi tehnologiji, tej biopolitiki, bio-oblasti, ki se vzpostavlja?«); Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti: 1, Volja do znanja*, prev. Brane Mozetič (Ljubljana: šKUC, 2000), 144.

propozicij v smislu indikacij moje izbire; to niso ne načela ne pravila ne teoremi.

Prvič, analiza oblastnih mehanizmov, ki smo jo začeli pred nekaj leti in jo bomo zdaj nadaljevali, analiza teh oblastnih mehanizmov nikakor ni splošna teorija tega, kar je oblast. Niti ni neki del ali začetek teorije oblasti. Pri tej analizi gre preprosto za to, da spoznamo, od kod nekaj prihaja, kako poteka, med kom in kom poteka, med katero točko in katero točko, v skladu s katerimi postopki, in kakšne učinke ima. To torej bo in tudi želi biti kvečjemu začetek neke teorije, pa ne teorije tega, kar je oblast, ampak začetek teorije oblasti pod pogojem, da sprejmemo, da oblast ni zgolj substanca, ni zgolj nekaj prehodnega, nekaj, kar naj bi izhajalo iz tega ali onega, ampak skupek mehanizmov in postopkov, katerih vloga ali funkcija in tema je ravno zagotavljanje oblasti – tudi če jim to ne uspe. Gre za skupek postopkov in tako, samo tako lahko razumemo, da analiza oblastnih mehanizmov sproža nekakšno teorijo oblasti.

Druga indikacija moje izbire: razmerja, skupek razmerij ali, natančneje, skupek postopkov, katerih vloga je vzpostavitev, ohranjanje, preoblikovanje oblastnih mehanizmov, ta razmerja torej nikakor niso avtogenetična,² niso avtosubsistentna,³ niso utemeljena sama na sebi. Oblast ne temelji na sami sebi in se ne daje sami sebi. Enostavneje rečeno, ni produkcijskih razmerij, ki bi jih oblastni mehanizmi dodatno, ob strani, od zgoraj, od zadaj spreminjali, pretresali in urejali, jih med seboj povezovali ali utrjevali. Ni na primer razmerij družinskega tipa, ki bi jim bili dodani oblastni mehanizmi, ni spolnih razmerij, zraven katerih, ob strani katerih, nad katerimi bi obstajali še oblastni mehanizmi. Oblastni mehanizmi so bistven sestavni del vseh teh

2 *Autogénétiques*: v rokopisu v narekovajih.

3 *Autosubsistantes*: v rokopisu v narekovajih.

razmerij, obkrožajo jih kot njihov učinek in hkrati vzrok, čeprav je seveda med različnimi oblastnimi mehanizmi, ki jih lahko najdemo v produkcijskih, družinskih in seksualnih razmerjih, mogoče odkriti priredja, hierarhična podredja, izomorfizme, enakosti ali tehnična ujemanja in vplive, zaradi katerih je mogoče skupek teh oblastnih mehanizmov na logičen, koherenten in hkrati veljaven način pregledati in zgrabiti v tem, kar utegne biti zanje v določenem trenutku, v določenem obdobju, v določenem polju specifično.

Tretjič, analiza teh oblastnih razmerij lahko seveda odpre, sproži nekakšno globalno analizo družbe. Analiza teh oblastnih mehanizmov se lahko izrazi tudi prek zgodovine, na primer zgodovine gospodarskih sprememb. A navsezadnje to, kar delam, ne bom rekel, za kar sem tu, ker o tem nimam pojma, a, skratka, to, kar delam, navsezadnje ni niti zgodovina, niti sociologija, niti ekonomija. Je nekaj, kar ima tako ali drugače in iz čisto dejanskih razlogov opraviti s filozofijo, se pravi, s politiko resnice, kajti ne vidim prav dosti drugih definicij besede *filozofija*, kakor je prav ta. Gre za politiko resnice. Se pravi, kolikor naj bi šlo za to, ne pa za sociologijo, ali za zgodovino, ali za ekonomijo, je analiza oblastnih mehanizmov, je vloga te analize po mojem mnenju v tem, da pokaže, kateri so učinki vednosti, ki jih v naši družbi proizvajajo v njej prisotni boji, spopadi in bitke ter taktike oblasti, ki so elementi tega boja.

Četrta indikacija: mislim, da ni nobenega teoretskega diskurza ali preprosto analize, ki ne bi bila tako ali drugače prežeta ali podprta z nekakšnim diskurzom v imperativu. Mislim pa, da je imperativni diskurz, ki se v redu teorije glasi »ljubite to, sovražite ono, to je dobro, to je slabo, izberite to, varujte se onega«, za vse to se mi torej zdi, da vsaj trenutno ni nič drugega kakor estetski diskurz, ki svojega temelja ne more najti drugje kakor v izbirah estetskega reda. Kar zadeva imperativni diskurz,

ki se glasi »borite se proti temu, in sicer na tak in drugačen način«, no, glede tega se mi zdi, da je to precej ohlapen diskurz, saj ga najdemo v vsakršni izobraževalni ustanovi in celo čisto preprosto na listu papirja. Kakor koli že, razsežnost tega, kaj je treba storiti, se lahko po mojem razkrije zgolj v polju realnih sil, se pravi, znotraj polja sil, ki jih govoreči subjekt nikoli ne more ustvariti sam in na podlagi lastne besede; gre za polje sil, ki jih v tem diskurzu na noben način ni mogoče niti nadzorovati niti uveljaviti. Zato naj bo imperativ pod teoretsko analizo, ki se je ravno lotevam – ker pač neki imperativ tam kot osnova mora biti –, preprosto pogojni imperativ naslednjega tipa: če se želite boriti, imamo tukaj nekaj ključnih mest, tu nekaj silnic, tukaj imamo nekaj ovir in nekaj zavor. Drugače rečeno, v moji analizi naj bodo ti imperativi le taktični kazalci. Seveda pa jaz in vsi, ki delamo v tej smeri, mi vsi moramo vedeti, na katerih poljih realnih sil je treba delovati, da bi podali v taktičnih pojmihi učinkovito analizo. A navsezadnje je to krog boja in resnice, se pravi, natanko filozofska praksa.

Nazadnje pa še peta točka: ta po mojem resen in temeljni odnos med bojem in resnico, ki je tista razsežnost, v kateri se že stoletja razvija filozofija, po mojem mnenju se ta resen in ključen odnos med bojem in resnico v polemikah, ki potekajo v teoretskem diskurzu, samo teatralizira in siromaši, izgublja svoj smisel in učinkovitost. Pri vsem tem bom torej ponudil zgolj en imperativ, ta pa bo kategoričen in brezpogojen: nikoli ne politiziraj.⁴ Tako, zdaj pa bi začel s predavanji. Torej, naslov je »Varnost, ozemlje, prebivalstvo«.⁵

Prvo vprašanje se seveda glasi: kaj lahko razumemo, ko rečemo »varnost«? Temu vprašanju bi rad posvetil današnjo in

4 [V izvirniku: *ne faire jamais de politique.*]

5 Prim. predavanje z dne 1. februarja, str. 103, kjer Foucault pravi, da bi bilo ustrežnejše ta predavanja nasloviti »Zgodovina vladnosti«.

mogoče še naslednjo uro, skratka, odvisno od tega, kako počasi ali hitro bom govoril. Dobro, primer ali, natančneje, serija primerov oziroma na tri odseke razdeljen primer. To je zelo preprosto, kar otroško preprosto, ampak začeli bomo s tem in mislim, da bom tako lahko povedal nekaj stvari. Pomislimo na povsem preprost kazenski zakon v obliki prepovedi, recimo »ne ubijaj, ne kradi«, in kazni za prestopke, recimo obešanje ali pa izgon ali globo. Druga modulacija: isti kazenski zakon, še vedno »ne kradi«, še vedno je usklajen z določenim številom kazni za kršitev zakona, a tokrat je vse skupaj postavljeno v okvir, kjer je na eni strani mogoče s celo vrsto različnih nadziranje, kontrol, pogledov, kvadriliranje, odkriti, še preden tat krade, ali morebiti bo kradel itn. Na drugi strani, na drugi skrajnosti pa kazen ni preprosto tisti spektakularni, dokončni trenutek obešenja, globe ali izgona, pač pa neka praksa, kot je inkarceracija, ki krivca podvrže celi vrsti vaj, dela, preobrazbenemu delu v obliki tega, kar čisto preprosto imenujemo kaznilniške tehnike,⁶ prisilno delo, moraliziranje, korekcija itn. Tretja modulacija na osnovi iste matrice: pomislimo na isti kazenski zakon, iste kazni, isti tip okvira v obliki nadzorovanja na eni strani in korekcije na drugi. A tokrat uveljavljanje tega kazenskega zakona, upravljanje preventive, organizacija korekcijskega kaznovanja, vse to obvladuje vrsta vprašanj, ki so vprašanja naslednjega tipa: kakšna je povprečna stopnja kriminalitete tega [tipa]?⁷ Kako lahko statistično predvidimo, da se bo v določenem trenutku, v določeni družbi, v določenem mestu, v mestu, na podeželju, v določenem družbenem sloju in tako naprej zgodilo toliko ali toliko tatvin? Drugič: ali obstajajo trenutki, pokrajine, kazenski sistemi, ki so takšni, da se ta povprečna stopnja zviša ali zniža?

6 [V izvorniku: *techniques pénitentiaires*.]

7 M. F.: žanra (*genre*).

Ali krize, lakote, vojne ali stroge oziroma, nasprotno, blažje kazni to razmerje kakor koli spremenijo? Še druga vprašanja: ta kriminaliteta, pomislimo torej na tatvino ali znotraj tatvine na ta ali oni tip tatvine, koliko stane družbo, kakšno škodo povzroča, kakšna je izguba sicer pričakovanega dobička itn.? Še drugačna vprašanja: kaj pa preganjanje⁸ teh tatvin, koliko stane? Je strošek višji, če imamo strog in dosleden kazenski pregon, ohlapnejši pregon, če so ukrepi vzorčni in nepovezani ali, nasprotno, neprekinjeni? Kakšen je torej primerljiv strošek tatvine in kazenskih ukrepov, kaj se bolj izplača: malo popustiti pri tatvini ali pri pregonu? Še druga vprašanja: ali se, ko enkrat ujamemo krivca, izplača, da ga kaznujemo? Koliko bi stalo, da ga kaznujemo? Kaj bi bilo treba storiti, da se ga kaznuje in ob tem še prevzgoji? Ali ga je sploh možno zares prevzgojiti? Ali neodvisno od samega dejanja, ki ga je zakrivil, morda predstavlja stalno nevarnost, tako da bi ne glede na prevzgojo zločine še ponavljal, itn.? Vprašanje, ki se na splošno zastavlja, je, kako bi v bistvu neki tip kriminalitete, na primer tatvino, ohranili v okvirih, ki so družbeno ali gospodarsko sprejemljivi in se gibljejo okrog nekega povprečja, ki nam recimo velja za optimalno za delovanje dane družbe. Torej, te tri modalnosti se mi zdijo značilne za različne stvari, ki smo jih že proučevali, pa tudi za stvari, ki bi se jih rad zdaj lotil.

Prva oblika, ki jo že poznate, torej to, da postaviš neki zakon in določiš neko kazen za tistega, ki zakon prekrši, je sistem pravnega zakonika z binarno delitvijo med dovoljenim in prepovedanim ter spojem, ki je dejansko bistvo zakonika, spojem med tipom prepovedanega dejanja in tipom kaznovanja. Torej, to je zakonski ali pravni mehanizem. Drugi mehanizem, zakon v okviru nadzornih in korekcijskih mehanizmov, k temu se ne bom

8 [V izvirniku: *répression*.]

vračal, to je seveda disciplinski mehanizem.⁹ Gre za disciplinski mehanizem, za katerega je značilno to, da se znotraj binarnega sistema zakonika pojavi še tretja oseba, in sicer krivec, obenem, zunaj, poleg zakonodajnega akta, ki postavlja zakon, in sodnega akta, ki kaznuje krivca, pa je še cela vrsta dodatnih, policijskih, medicinskih, psiholoških tehnik, ki spadajo k nadzorovanju, postavljanju diagnoze, morebitni preobrazbi individuov. Vse to smo že videli. Tretja oblika, tista, ki ne označuje več niti pravnega zakonika niti disciplinskega mehanizma, pač pa je značilna za varnostni dispozitiv,¹⁰ se pravi, za skupek pojavov, ki bi jih rad zdaj raziskal. Varnostni dispozitiv, ki, če stvari izrazimo čisto na splošno, naš pojav, namreč tatvino, vključi v serijo verjetnih dogodkov. Drugič, odzivi oblasti na ta pojav se bodo vključili v kalkulacijo, ki je izračun stroškov. In tretjič, namesto da bi vpeljali binarno delitev med dovoljenim in prepovedanim, se na eni strani določi neko povprečje, ki se predstavlja kot optimalno, potem pa se določijo še meje sprejemljivega, onstran katerih se to ne bi več smelo dogajati. Tako se torej izrisuje popolnoma drugačna razporeditev stvari in mehanizmov.

Zakaj sem izbral ta otroško preprost primer? Da bi takoj na začetku poudaril dve ali tri stvari, ki jih želim dobro razjasniti, vam vsem, najprej pa seveda sebi. Na videz sem vam tu, če hočete, podal nekakšno zelo shirano zgodovinsko shemo. Pravni sistem je staro kazensko delovanje, kakršno je bilo v veljavi od srednjega veka do 17. ali 18. stoletja. Drugi je sistem, ki nam lahko velja za modernega in ki se uveljavi v 18. stoletju, potem pa je tu še tretji, nekakšen sodoben sistem, katerega problematika se je

9 Prim. Michel Foucault, *Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora*, prev. Drago Braco Rotar (Ljubljana: Krtina, 2004).

10 V zadnjem predavanju (17. marec 1976) iz letnika 1975–1976, ko je predaval na temo »Družbo je treba braniti«, Foucault na str. 269 prvič loči med varnostnimi in disciplinskimi mehanizmi.

začela pojavljati precej zgodaj, ki pa se trenutno razporeja okrog novih oblik kaznovanosti in izračunavanja stroškov kaznovanja; tu se zdaj pojavljajo ameriške,¹¹ a tudi evropske tehnike. V resnici pa mislim, da s tem, ko stvari tako označimo, torej kot starodavne, stare, moderne in sodobne, zgrešimo bistvo. Najprej seveda zgrešimo bistvo zato, ker te stare modalnosti, o katerih sem vam pripovedoval, seveda vsebujejo oblike, ki se kažejo kot novejše. V pravno-zakonskem sistemu, kakršen je deloval ali vsaj prevladoval vse do 18. stoletja, je popolnoma očitno, da je bila disciplinska plat vse prej kot odsotna, saj so navsezadnje, ko je bila ob nekem dejanju – tudi in predvsem če je imelo na videz majhen pomen in malo posledic – izrečena svarilna kazen, to storili natanko zato, ker so hoteli doseči vzgojni učinek, in sicer če že ne pri samem krivcu – kajti če so ga obesili, je bila vzgojnost zanj nepomembna –, [pa vsaj pri]¹² preostalem prebivalstvu. In v tem smislu lahko rečemo, da je bila praksa mučenja za zgled korekcijska in disciplinska tehnika. Podobno je v istem sistemu, ko je izredno strogo, s smrtno kaznijo, kaznovana služabniška tatvina,¹³ torej zelo, zelo nepomembna tatvina, če jo je zagrešil nekdo v hiši, ki je bil v njej sprejet ali zaposlen kot služabnik, očitno, da so pri tem v bistvu merili na zločin, ki je bil pomemben zgolj zaradi svoje verjetnosti, in zato lahko rečemo, da so tudi tam uveljavljali nekakšen varnostni mehanizem. Enako bi lahko [dejali]¹⁴ tudi glede disciplinskega sistema, ki tudi sam obsega celo vrsto razsežnosti, ki v pravem pomenu besede spa-

11 Za te nove oblike kaznovanosti v ameriškem neoliberalnem diskurzu glej Michel Foucault, *Rojstvo biopolitike: kurz na Collège de France: 1978–1979*, prev. Aljoša Kravanja (Ljubljana: Krtina, 2015), predavanje z dne 21. marca 1979, 219 isl.

12 M. Foucault pravi: nasprotno, korekcija, korekcijski učinek je bil, jasno, namenjen preostalemu prebivalstvu.

13 [V izvirniku: *vol domestique*.]

14 M. F.: vzeli

dajo v red varnosti. Ko se poskuša poboljšati nekega zapornika, obsojenca, se ga v bistvu poskuša poboljšati glede na tveganje, da bo zločin ponovil, glede na tveganje njegovega povratništva, se pravi, glede na to, kar že zelo zgodaj začnejo imenovati njegova nevarnost¹⁵ – se pravi, tudi tukaj imamo varnostni mehanizem. Disciplinski mehanizmi se torej ne pojavijo šele v 18. stoletju, pač pa so navzoči že v juridično-pravnem zakoniku. Pa tudi varnostni mehanizmi so kot mehanizmi zelo stari. Lahko bi tudi vse skupaj obrnil in rekel, da je pri varnostnih mehanizmih, kakršne poskušamo razvijati v sodobnosti, popolnoma očitno, da nika- kor ne pomenijo prekinitve ali razveljavitve juridično-pravnih struktur ali disciplinskih mehanizmov. Nasprotno, pomislimo na primer na to, kar se trenutno – še vedno v okviru kazenskega reda – dogaja v redu varnosti. Skupek zakonodajnih ukrepov, dekretov, pravilnikov, okrožnic, ki omogočajo uvedbo varnostnih mehanizmov, postaja vse bolj gromozanski. Navsezadnje je bil pravni zakonik o tatvini v tradiciji srednjega veka in klasične dobe sorazmerno preprost. Če pa danes vzamete celotno zakonodajo, ki zadeva ne le tatvino, ampak tatvino otrok, kazensko odgovornost otrok, odgovornost iz duševnih razlogov, celotno zakonodajo, ki zadeva to, čemur pravimo ravno varnostni ukrepi, nadzor individuov prek institucije – če pomislite na vse to, se vam razkrije prava pravna inflacija, inflacija juridično-pravnega zakonika, potrebna za to, da ta varnostni sistem deluje. Na enak način se tudi disciplinski korpus zelo močno pospešuje in bogati z uveljavljanjem teh varnostnih mehanizmov. Kajti navsezadnje je treba za zagotavljanje varnosti uporabljati na primer – in res gre samo za primer – celo vrsto nadzornih tehnik, nadzoro- vanja posameznikov, diagnosticiranja tega, kaj so, razvrščanja njihovih duševnih ustrojev, njihove osebne patologije in tako

15 [V izvirniku: *dangerosité*.]

naprej, potrebujemo ogromen disciplinski skupek, ki se bohota pod varnostnimi mehanizmi in omogoča njihovo delovanje.

Torej nikakor nimamo opravka s serijo, v kateri bi elementi sledili drug drugemu, kjer bi torej elementi, ki se na novo pojavijo, odpravili prejšnje. Ne obstaja pravna doba, disciplinska doba ali doba varnosti. Ni varnostnih mehanizmov, ki bi nadomestili disciplinske mehanizme, ki bi sami že prej nadomestili pravno-juridične mehanizme. Dejansko imamo vrsto kompleksnih struktur, v katerih se seveda spremenijo same tehnike, ki se izpopolnijo, ali se vsaj zakomplicirajo, predvsem pa se spremeni dominantna ali, natančneje, sistem korelacij med pravno-zakonskimi mehanizmi, disciplinskimi mehanizmi in varnostnimi mehanizmi. Drugače rečeno, dobili boste zgodovino, ki bo zgodovina tehnik v pravem pomenu besede. Primer: celična tehnika, zapiranje v celico je disciplinska tehnika. Brez težav lahko orišemo zgodovino te tehnike, ki sega daleč v preteklost. Že v juridično-pravni dobi je pogosto v rabi. Opazimo, da se je uporabljala za ljudi, ki so imeli dolgove, in da so jo uporabljali predvsem v verskih redovih. Torej orišemo zgodovino te celične tehnike (se pravi, [zgodovino] njenih premestitev, njene rabe), pogledamo, od katerega trenutka naprej je celična tehnika, celična disciplina rabljena v občem kazenskem sistemu, pogledamo, kakšne spore poraja, kako se umika. Lahko bi opravili tudi analizo te tehnike, torej varnostne tehnike, na primer statistiko zločinov. Statistika zločinov je nekaj, kar ni novo, res pa tudi še ni zelo stara zadeva. V Franciji od leta 1826 naprej znameniti *Comptes* (Poročila) pravosodnega ministrstva omogočajo statistiko zločinov.¹⁶ Lahko torej napišemo zgodovino teh tehnik. Obstaja pa še druga zgodovina, namreč zgodovina tehnologij, se

16 Gre za kazenske statistike, ki jih je od leta 1825 naprej vsako leto objavljalo francosko ministrstvo za pravosodje. Glej André-Michel Guerry, *Essai sur la statistique morale de la France* (Pariz: Crochard, 1833), 5.

pravi, veliko bolj globalna, a seveda obenem veliko bolj ohlapna zgodovina korelacij in dominantnih sistemov, zaradi katerih se je v neki družbi ter za to ali ono področje – na tem ali onem področju se namreč stvari v nekem trenutku, v neki družbi, v neki državi ne bodo nujno razvijale po enaki poti – uveljavila na primer neka varnostna tehnologija, ki znotraj lastne taktike ponovno prevzame in spravi v pogon, včasih pa celo pomnoži, pravne elemente, disciplinske elemente. Trenutno imamo za to pred sabo zelo razločen primer, in sicer še vedno na področju kaznovalnosti.¹⁷ Gotovo je, da se najsodobnejša evolucija ne le problematike, torej načina razmišljanja o kaznovalnosti, ampak tudi načina prakticiranja kaznovalnosti, jasno je, da se trenutno, že leta, vsaj dobrih deset let vprašanje zastavlja predvsem v terminih varnosti. V bistvu temeljno vprašanje zadeva gospodarstvo ter gospodarski odnos med stroški kazenskega pregona¹⁸ in stroški prestopništva. Vidimo pa, da je ta problematika povzročila takšno inflacijo – sicer že poprej zelo dolgo uveljavljenih – disciplinskih tehnik, da je prišla na dan točka trenja, če že ne škandala – in rana je bila dovolj občutljiva za to, da je sprožila odzive, nasilne in dejanske odzive –, to je povzročilo to disciplinsko pomnožitev. Drugače rečeno, v dobi, ko so se ravno uveljavljali varnostni mehanizmi, je ravno disciplinsko¹⁹ izzvalo – ne izbruha, saj izbruha ni bilo –, ampak vsaj kar najočitnejše in najvidnejše konflikte. Se pravi, letos vam bom poskusil pokazati, v čem je ta tehnologija, poskusil vam bom predstaviti nekatere od teh tehnologij [varnosti],²⁰ pri čemer se razume, da je vsaka od njih v veliki meri plod oživljanja in spreminjanja pravno-zakonskih in disciplinskih tehnik, o katerih sem vam govoril v preteklih letih.

17 [V izvirniku: *pénalité.*]

18 [V izvirniku: *répression.*]

19 [V izvirniku: *le disciplinaire.*]

20 M. F.: *disciplinares.*